

БЪЛГАРО–ВИЗАНТИЙСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР ОТ 681 г. В ИСТОРИОГРАФСКАТА ТРАДИЦИЯ

Юлиян Годоровски

докторант към катедра „История на България“

Abstract: This article aims to trace the main publications that concern the issue of the year of the conclusion of the first Bulgarian-Byzantine peace treaty. Although 679 AD was initially considered as such, since it is indicated by the main chronological source – The Chronography of Theophanes the Confessor, it was quickly rejected after an error was found in his chronology for the period 6102 AM – 6265 AM (609/10 AD – 772/73 AD). Since then, researchers' attention has focused on 680 and 681 AD. Those who maintain the opinion that the treaty was signed in 680 AD use as an argument the fact that both Theophanes and the others Byzantine chroniclers, who wrote on the matter, state that the treaty was signed before the convocation of the VI Ecumenical Council (November 7-th 680 AD). The supporters of 681 AD cite as their main argument the speech of the Syrian presbyter Constantine of Apameia, who openly criticized the organizers of the council that if he was admitted to the council meetings earlier and heard, the empire would not have suffered the defeat in the war with Bulgaria earlier that year. This information from Constantine of Apameia gives M. Voinov a reason to define two periods in the Bulgarian-Byzantine war: 1) the spring-autumn of 680 AD, when Bulgarians began their raidings on the imperial lands, defeated the army of Constantine IV in the battle of Ongal, and began to conquer Moesia; 2) spring-summer of 681 AD, when, after arranged his relations with the Slavic tribes, located in Moesia, Asparuch began to devastate the Byzantine possessions in Thrace. Unable to oppose him, the emperor forced himself to conclude a peace treaty with him, obliging himself to pay him an annual tribute. This thesis of his is accepted, both by most researchers and by the author of the present article.

Keywords: bulgarian, byzantine, treaty, Constantine, historiography

Българо-византийския мирен договор от 681 г. заема първостепенно място в историята на средновековната българска държава. Той е един от крайъгълните камъни, които свързали завинаги съдбата на Аспаруховите българи с тази на Балканския полуостров. Очаквано, подобно важно събитие не останало незабелязано, както от средновековните хронисти (византийски и западни), така и от изследователите на българското и византийското

средновековие. Въпросният договор, повече или по-малко задълбочено, е бил обект на вниманието на редица изтъкнати български и чужди учени, сред които могат да се открият имената на Марин Дринов (1838 – 1906), Константин Иречек (1854 – 1918), Матвей Соколов (1854 – 1906), Джон Б. Бъри (1861 – 1927), Васил Н. Златарски (1866 – 1935), Юрдан Трифонов (1864 – 1949), Стивън Рънсман (1903 – 2000), Георгий Острогорски (1902 – 1976), Петър Мутафчиев (1883 – 1943), Робърт Браунинг (1914 – 1997), Геновева Цанкова-Петкова (1911 – 1992), Михаил Войнов (1905 – 1985), Александър Бурмов (1911 – 1965) Петър Петров (1924 – 2024), Васил Гюзелев (1936 –) и др. В историографията той се разглежда неизменно в контекста на събитията довели до заселването на българите в Мизия и формирането на Дунавска България, поради което за изследователите най-голям интерес представляват три негови аспекта: 1) точната година на неговото сключване; 2) териториалните промени, които той обуславял; 3) въпросът за данъка, който Ви-зантия трябвало да плаща на България. В настоящата статия ще се обърне внимание само на въпросът за годината на сключване на мирния договор, доколкото той се приема от мнозинството изследователи, като юридическо признание на българската държава на юг от р. Дунав. Поради тази причина, тук ще бъдат разгледани основните публикации, касаещи тази тематика.

Основният извор, по който се изгражда хронологията на интересуващите ни събития, е „Хронография“ на Теофан Изповедник (втората половина на VIII – началото на IX в.). Той се придържа към т.нар. Александрийско летоброене, според което от сътворението на света до раждането на Христос са изминали 5492 г. В своята изчислителна система той използва също и годините след р. Хр., годините на управление на ромейските императори, на сасанидските шахове и по-късните арабски халифи, както и на главите на църковната пентархия – патриарсите на Константинопол, Антиохия, Йерусалим, Александрия и римските папи. За по-голяма прецизност, освен годините, Теофан посочва и съответните индикти. Годината, която той използва е септемврийската, започваща на 1 септември и завършваща на 31 август. Проблемът при неговата датировка е, че за времето от 6102 ГС (= година от сътворението на света) до 6265 ГС (= 609/610 – 772/773 сл. Хр.), с изключение на краткия период от 6207 – 6218 ГС (= 714/715 – 725/726 г. сл. Хр.), се получава несъответствие между годините и индиктите, изразяващо се в изоставане с една година от посочения индикт.¹ Именно това разминаване става повод за оживени спорове и дискусии относно правилното датиране на интересуващото ни събитие. Следвайки безкритично Теофановата хронология, множество изследователи, сред

---

¹ Георгије Острогорски, „Теофанова хронологија у VII и VIII веку“, в *Собрана дела Георгија Острогорског*, 3, ур. Живорад Стојковић, (Београд, 1970), 227.

които М. Дринов, К. Иречек, М. Соколов, Дж. Б. Бъри, В. Н. Златарски и Николай Державин, приемат посочената от него 6171 ГС (= 678/679 г.) за годината, в която Аспаруховите българи, след като победили византийската армия при Онгъла, преминали южно от р. Дунав, уредили отношенията си с намиращите се в Мизия славянски племена и принудили император Константин IV Погонат (668 – 685) да сключи доста унижителен от ромейска гледна точка договор, по силата на който не само се съгласил да им плаща ежегоден данък, но и признавал властта им над земите между Дунав и Стара планина.² Значението на въпросния акт, според Златарски, било толкова голямо, че освен като официално признание на новообразуваната държава, той послужил и за начало на ново българско летоброене, започващо именно от 679 г.³

За известно време тази датировка останала меродавна в историческата наука. Пръв я подлага на преценка руският историк Юлиан А. Кулаковски. В третият том на своята „История на Византия“, обхващащ периода 602-717 г., той изразява несъгласие с известието на Теофан, че българо-византийската война е протекла само в рамките на 679 г. и приема, че тя е продължила по-дълго, чак до 681 г. Като аргумент в защита на своята теза Кулаковски посочва словото на сирийския презвитер Константин от Апамея (неправилно наричан от него Сергей), което последния държал на 16 заседание на VI Вселенски събор, състояло се на 9 август 681 г.⁴ В него той разкритикувал организаторите на събора, че ако бил допуснат по-рано и изслушан, империята не би претърпяла това, което претърпяла същата година във войната с България.⁵ Виждането на Кулаковски имало голямо значение за по-нататъшните проучвания по този въпрос, тъй като не само окончателно отхвърлило 679 г. като дата за подписване на българо-византийския мирен договор, но и защото вкарала в научен оборот нов ценен извор, който да служи за допълнителен ориентир при опитите за реконструкция на хронологическата последователност на събитията.⁶

Не много дълго след него, в началото на 30-те години на миналия век, интерес към тази проблематика проявява и българският историк Ю. Трифонов. В една своя статия, в която

---

² Марин Дринов, „Поглед върху произхождението на българския народ,“ В *Съчинения на М. С. Дринов*, I, ред. Васил Н. Златарски, (София, 1909), 33; Николай Державин, *История на България*, I, (София, 1946), 215; Васил Н. Златарски, *История на българската държава през средните векове*, I, ч. 1. (София, 2007), 147, 151; Константин Иречек, *История на българите*, (София, 1978), 146; Матвей Соколов, *Изъ древней историй болгар*, (Санкт Петербург, 1879), 76; John V. Bury, *A History of the Later Roman Empire. From Arcadius to Irene*, Vol. 2. (London, 1889), 333 – 334.

³ Васил Н. Златарски, Цит. съч., 147, 353 – 382, № 1.

⁴ Съборът се провел в Константинопол в периода 8 ноември 680 – 16 септември 681 г. Неговата основна цел била да осъди монотелитството, според което Исус Христос имал две естества, но само една воля и едно действие, докато противниците на въпросното учение приемали, че той има две воли – човешка и божествена.

⁵ Юлиан А. Кулаковски, *История Византии*, III (Санкт-Петербург, 1996), 235.

⁶ Становището на Кулаковски, че войната на Аспаруховите българи с Византия е продължила и през 681 г., бива възприета и от Георгий Острогорски, *История на византийската държава* (София, 2013), 188, бел. № 3.

разглежда основно изказването на Константин Апамейски на VI Вселенски събор,⁷ той достига до няколко извода: 1) коригирайки Теофановата хронология с една година, Трифонов поставя заселването на българите северно от Дунавската делта през 680 г.; 2) вземайки предвид обстоятелството, че от 20 март до 16 септември 681 г. император Константин IV отсъствал от заседанията на събора, той помества битката при Онгъла именно в този времеви отрязък; 3) поражението на византийците в Онгъла се дължало на сирийските войски, които били недоволни от анатемосването и лишаването от сан на антиохийския патриарх Макарий на 8 заседание на събора, проведено се на 7 март 681 г. Те побързали да се изтеглят след заминаването на императора, за да отидат в Цариград и да разгонят събора, предизвиквайки по този начин поголовно бягство, завършило с българската победа; 4) българо-византийския мирен договор бил сключен след последното заседание на събора от 16 септември 681 г. До въпросния извод автора достига следвайки презумпцията, че Константиновите братя Ираклий и Тиберий, които в протоколите на събора фигурират като съимператори, а в самия край на годината загубили не само титлите, но и своите носове, били наказани, защото замисляли заговор, недоволни от сключения унижителен мир с българите. Макар и да има доста спорни моменти в неговото изложение, тезата на Трифонов за заселването на българите в Онгъла през 680 г. и сключването на мирния договор с Византия през 681 г. била напълно възприета от някои от съвременните му изследователи, сред които могат да се посочат П. Мутафчиев и А. Бурмов.⁸

В средата на XX в. опит за нова интерпретация на събитията прави и Г. Цанкова-Петкова. В статията си „Бележки към началния период от историята на българската държава“,⁹ тя отхвърля датировката, предложена от Трифонов за българската победа при Онгъла и сключването на мирния договор с Византия. Като аргумент авторката посочва обстоятелството, че както при Теофан и патриарх Никифор, така и у по-късните византийски хронисти, българо-византийската война и последвалият мир, са поставени хронологически преди началото на VI Вселенски събор. Изхождайки от това, тя представя нова датировка за събитията, според която войната между Аспаруховите българи и Византия започнала още в 678 г. и приключила в 680 г. със сключването на мирния договор. В подкрепа на своето виждане, тя представя следните съображения: 1) в хрониката на Георги Кедрин е записано, че нападенията на българите в земите на империята започнали в десетата година от управлението на Константин IV, която

---

⁷ Юрдан Трифонов, „Известието на сирийския презвитер Константин за Исперихова победа над византийците“, *Известия на Историческото дружество в София*, XI–XII (1931 – 1932), 199 – 215.

⁸ Александър Бурмов, „Създаване на българската държава“, В *Избрани произведения в три тома*, I (София, 1968), 133 – 134; Петър Мутафчиев, *История на българския народ*, I (София, 1943), 123 – 125.

⁹ Геновева Цанкова-Петкова „Бележки към началния период от историята на българската държава“, *Известия на института за българска история*, V (1954), 319 – 346. По-конкретно вж. 334 сл.

отговаря на 678 г. Освен това в едно писмо на последния до папа Домнус от същата година, той изразява надежда, че Бог „ще прекрати смутовете, които чуждите народи ни причиняват“. Според нея „през 678 г. Византия вече не е била нападана от арабите и под „чужди племена“, тук по всяка вероятност се имат предвид пак българите“;¹⁰ 2) съобщението на Константин Апамейски, че ромеите претърпели поражение във войната с България „през тази година“ (“εφετος”), Цанкова-Петкова тълкува в смисъл, че войната приключила в първите месеци на септемврийската 680 – 681 г., но преди откриването на събора на 7 ноември 680 г., защото това би противоречало на сведенията на основните извори Теофан и патриарх Никифор. „Поради всичко това, завършва тя, най-естествено и близко до истината е предположението, че нападенията на българите срещу Византия са започнали през 678 г. и са приключили с мира в края на 680 г., още повече, че и самите българи започвали своето летописание от 680 г.“¹¹

Несъгласие със становището на Цанкова-Петкова изразява М. Войнов, който по същество приема схващането на Ю. Трифонов, че българо-византийския мирен договор е бил сключен през 681 г., но за разлика от него, той го датира преди 9 август същата година.¹² Облягайки се на сведението на Теофан, че по същото време, когато умрял халиф Моавия (6 април 680 г.), българите нападнали Тракия, както и на вече споменатото неведнъж слово на Константин Апамейски, Войнов разграничава два периода в конфликта между българи и византийци: 1) пролетта-есента на 680 г., когато първите започнали своите нападения в земите на юг от Дунав и предизвикали похода на Константин IV към Онгъла, където армията на последния била разгромена. За да затвърди успеха си, Аспарух преминал окончателно южно от споменатата река и се заел да уреди отношенията си с местните славянски племена; 2) пролетта-лято на 681 г. Тогава българите, след като се закрепили в Мизия, започнали нападения над ромейските земи в Тракия, което принудило императора да напусне заседанията на вече започналия Вселенски събор и лично да води преговорите за мир, който бил сключен малко преди 16 заседание от 9 август, на което, както вече знаем, сирийския презвитер Константин укорил организаторите, че не е бил допуснат в самото начало, за да бъде избегнато

---

¹⁰ Пак там, 346, бел. № 1.

¹¹ Пак там, 346.

¹² Михаил Войнов, „За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава“, *Известия на Института за българска история*, VI (1956), 468 сл.

поражението във войната с България. Изводите до които достига Войнов, повече или по-малко категорично, са приети от повечето изследователи, и са в сила в историческата наука и до днес.¹³

Макар, че в свои по-ранни публикации възприема тезата на Войнов, в монографията си, посветена на 1300-годишнината от формирането на Дунавска България, П. Петров, след като прави кратък обзор на основните трудове по темата, пише за гореспоменатото твърдение на Войнов следното: *„И така едно единствено сведение, при това лишено от конкретни данни и противоречащо на всички останали, бива поставяно в основата на хронологията. Явно е при това положение, че едно ново, критично разглеждане на съответния пасаж от словото на презвитер Константин е повече от наложително.“*¹⁴ Анализирайки въпросния извор, Петров правилно посочва, че използваният от сирийският духовник израз *„тази година“* се отнася към септемврийската 681 г. (= 1 септември 680 – 31 август 681 г.). Обръщайки специално внимание на обстоятелството, че Константин Апамейски е искал да бъде допуснат на събора още в самото му начало, и че ако неговото желание е било изпълнено, империята не би допуснала поражение във войната с България, авторът констатира, че *„така погледнат, текстът дава възможност тази война с България да визира събития, станали по време на първите заседания на събора, т.е. в края на 680 г.“*¹⁵ За да отхвърли напълно възможността мирния договор все пак да е бил подписан през 681 г. обаче, той побързва да направи уговорката, че *„не е изключено в горния текст да се подразбира война с българите, приключила вече към датата на откриването на събора“*,¹⁶ още повече, че подобна мисъл е в съответствие със сведенията на Теофан и останалите хронисти, на основата на които той гради своята теза. Освен това, Петров посочва още и обстоятелството, че в списъкът на участниците в VI Вселенски събор не фигурира нито един епископ от Мизия, което според него е още едно доказателство, че към началото на събора, империята вече не е имала никаква юрисдикция, политическа или църковна, спрямо земите между Дунав и Стара планина. *„Най-сетне, продължава той, в словото на презвитер Константин от 9 август 681 г. се говори „за войната с България“, т.е. думата „България“ е употребена като политическо понятие. А това ще рече, че към датата на събора тази държава вече съществувала и за нея се говорело като за нещо реално.“* Накрая авторът заключава, че *„целият ход на войната и анализът на*

---

¹³ Вж. Димитър Ангелов, *Образуването на българската народност* (София, 1971), 198 – 200; Димитър Ангелов и Борислав Примов, *„Създаването на българската държава и нейното значение в историята на Европа“*, *Славянска филология*, 14 (1973), 11 – 16; Веселин Бешевлиев, *Първобългари. История* (София, 1984), 57 – 63; Васил Гюзелев, *„Хан Аспарух и образуването на българската държава“*, *Военноисторически сборник*, 4 (1981), 41 – 45; Петър Петров, *„Към въпроса за образуването на Първата българска държава“*, *Славянска филология*, 5 (1963), 109 – 110.

¹⁴ Петър Петров, *Образуване на българската държава* (София, 1981), 277.

¹⁵ Пак там, 277.

¹⁶ Пак там, 278.

наличните извори водят до извода, че войната с българите и подписването на мирния договор са станали през 680 г. и са приключили най-късно до септември с. г.“¹⁷

Както е видно от разгледаните дотук публикации, спорът в историографията относно датата на подписването на договора, касае най-вече 680 и 681 г., а 679, считана за безспорна преди да се установи грешката в Теофановата хронология, отпада окончателно от обсъжданията. Разнопосочните мнения повдигат въпроса коя от двете датировки трябва да бъде предпочетена като по-достоверна? Вече стана ясно, че поддръжниците на 680 г. се облягат най-вече на обстоятелството, че византийските хронисти Теофан Изповедник, патриарх Никифор и следващите ги Лъв Граматик и Георги Кедрин поставят българо-византийската война и сключването на мирния договор преди началото на VI Вселенски събор на 7 ноември 680 г.¹⁸ Ако се вземат предвид само техните сведения, 680 г. изглежда по-вероятна, но това означава изцяло да се пренебрегне казаното от Константин Апамейски, който е съвременник на събитията, и в истинността на неговите думи едва ли може да има съмнение. Правилното им тълкуване е всъщност ключът към определяне на точната датировка. За целта, тук ще приведем съответния текст:

„Светият събор каза: „Нека преблагоговейният Константин, който е изправен тук, да съобщи сведения за себе си и за причината, поради която е дошъл.“ Преблагочестивият Константин каза: „Казвам се Константин. Презвитер съм на светата божия църква, която се намира в Апамея, в провинция Втора Сирия. Ръкоположен съм от Авраамий, епископ на Аретуса. Дойдох при вашия свети събор, за да ви поуча, че ако бях изслушан, нямаше да претърпим онова, което претърпахме тази година, сиреч каквото претърпахме във войната с България. Защото аз поисках още отначало да дойда на събора¹⁹ и да помоля да стане мир, така щото да се извърши нещо, което да обедини двете страни, та нито едните, нито другите да се измъчват, сиреч нито тия, които изповядват една воля, нито тия, които изповядват две воли. И аз отидох при стратега патриций Теодор и го помолих да говори на събора за мене, та да настане любов и мир, защото Бог от всичко най-много обича мира и

---

¹⁷ Пак там, 280 – 281.

¹⁸ *Theophanis, Chronographia*, rec. Carolus de Boor (Lipsiae, 1883), 359, 17 – 360, 12; *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani, Opuscula Historica*, ed. Carolus de Boor (Lipsiae, 1880), 35, 22 – 36, 11; *Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum*, ed. Immanuele Bekkeri (Bonnae, 1838), 766, 11 – 18; *Leonis Grammatici, Chronographia*, ed. Immanuelis Bekkeri (Bonnae, 1842), 161, 3 – 162, 15.

¹⁹ Болд и подчертаване мои (Ю. Т.).

любовта. И сега, ако заповядаме, нека напиша онова, което Бог ми е внушил за вярата, по сирийски, и да се преведе на гръцки“.²⁰

При по-внимателното четене на текста може да се достигне до няколко извода: 1) презвитер Константин, който бил привърженик на монотелитството, поискал да се яви пред събора в самото му начало (т.е. след 7 ноември 680 г.), за да призове двете религиозни групи (монотелити и православни) към компромис, който да е изгоден и за едните и за другите; 2) тъй като желанието му било удовлетворено чак на 16 заседание на събора (9 август 681 г.), той започнал да критикува присъстващите, че тъй като не е бил допуснат още отначало и изслушан, на религиозните вражди, разкъсващи империята, все още не бил сложен край, **и най-прякото и тежко последствие от това е, че тя допуснала поражение във войната с България, завършила със сключването на унизителен за нея и за нейният император мирен договор „през тази година“, т.е. през 681 г.** Ако презвитер Константин наистина визираше събития, приключили преди началото на събора, както смятат поддръжниците на тезата за сключването на мирния договор през 680 г., то те щяха да се отнасят към септемврийската 680 г. (1 септември 679 – 31 август 680 г.), а при това положение, той не само не би имал основания да датира византийското поражение във войната през същата година, в която се провежда заседанието, на което той присъства, но и би било безпредметно в такъв случай да изтъква въпросното поражение като пряка последица от обстоятелството, че не е бил допуснат на събора в самото му начало.

Че мирният договор между България и Византия е бил сключен през пролетта или лятото на 681 г., а не през последните месеци на 680 г., както приемат Петров и Цанкова-Петкова, показва и фактът, че в края на 11 заседание на събора (18 март 681 г.), император Константин IV заявил, че се оттегля от неговото председателстване, „заради държавни дела“,²¹ като отсъствието му продължило чак до последното, 18 заседание (16 септември 681 г.). Очевидно той е сторил това заради продължаващите български нападения, този път на юг от Стара планина, в Тракия. Безсилен да ги спре със сила, в крайна сметка Константин IV се принудил да сключи мирен договор с тях, да им отстъпи земите между Дунав и Балкана и да им плаща годишен данък. Ако мирът е бил сключен преди откриването на събора, едва ли императорът би си позволил да отсъства толкова дълго време от едно изключително важно за съдбините на църквата и държавата мероприятие.

²⁰ *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, XI, ed. Joannes Dominicus Mansi (Florentiae, 1765), 617. Превод на Иван Дуйчев в *Гръцки извори за българската история*, III (1960), 169 – 170.

²¹ *Sacrorum...*, 517.

Може да се каже, че не е лишена от основание констатацията на М. Войнов, че „при хронологическия ред война, мир, събор, даван от изворите, може да се направи само едно формално възражение, а именно, че нашето разглеждане на събитията нарушава този ред. Но това нарушение е само привидно. Известието на презвитер Константин ни кара да смятаме, че свикването на събора е станало след първата фаза на конфликта, която е подчертана от първоизвора като главна, като същинска война, докато събитията през 681 г. са били само последствие. Във втората фаза на събитията, преди мира през 681 г. Византия не е воювала, а само се е откупила от първобългарите да не ѝ опустошават земите.“²²

Библиография:

Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum, Tomus Prior, editio Immanuele Bekkero, Bonnae, 1838.

Leonis Grammatici, Chronographia, editio Immanuelis Bekkeri, Bonnae, 1842.

Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani, Opuscula Historica, edidit Carolus de Boor, Lipsiae, 1880.

Sacrorum Conciliorum Nova, et Amplissima Collectio, XI, editio Joannes Dominicus Mansi, Florentiae, 1765.

Theophanis, Chronographia, Vol. 1, recensuit Carolus de Boor, Lipsiae, 1883.

Bury, John. B. *A History of the Later Roman Empire. From Arcadius to Irene, Vol. 2, London, 1889.*

Ангелов, Димитър. *Образуване на българската народност.* София, 1971.

Ангелов, Димитър и Примов, Борислав. „Създаването на българската държава и нейното значение в историята на Европа.“ *Славянска филология*, 14 (1973): 5 – 32.

Бешевлиев, Веселин. *Първобългари. История.* София, 1984.

Бурмов, Александър. „Създаване на българската държава.“ В *Избрани произведения в три тома*, I, 127 – 136, София, 1968.

---

²² Михаил Войнов, Цит. съч., 475 – 476.

Войнов, Михаил. „За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава.“ *Известия на института за българска история*, VI (1956): 453 – 476.

Гюзелев, Васил. „Хан Аспарух и образуването на българската държава.“ *Военноисторически сборник*, 4 (1981): 29 – 48.

Державин, Николай. *История на България.*, I, София, 1946.

Дринов, Марин. „Поглед върху произхождението на българския народ.“ В *Съчинения на М. С. Дринов*, I, под редакцията на Васил Н. Златарски, 1 – 69, София, 1909.

Златарски, Васил Н. *История на българската държава през средните векове.*, I, ч. 1 – Епоха на Хунобългарското надмощие, София, 2007.

Иречек, Константин. *История на българите*. София, 1978.

Кулаковский, Юлиан А. *История Византии.*, III, Санкт Петербург, 1996.

Мутафчиев, Петър. *История на българския народ*. София, 1943.

Острогорски, Георгий. *История на византийската държава*. София, 2013.

Острогорски, Георгије. „Теофанова хронологија у VII и VIII веку.“ В *Собрана дела Георгија Острогорског*, 3, уредник Живорад Стојковић, 225 – 269, Београд, 1970.

Петров, Петър. „Към въпроса за образуването на българската държава.“ *Славянска филология*, 5 (1963): 89 – 112.

Петров, Петър. *Образуване на българската държава*. София, 1981.

Соколов, М. *Изъ древней исторіи болгар*. Санкт-Петербург, 1879.

Трифонов, Юрдан. „Известието на сирийския презвитер Константин за Исперихова победа над Византийците.“ *Известия на историческото дружество в София*, XI – XII (1931 – 1932): 199 – 215.

Цанкова-Петкова, Геновева. „Бележки към началния период от историята на българската държава.“ *Известия на института за българска история*, V (1954): 319 – 346.